

Allahverdi Nüsi oğlu Əlimirzəyev
AMEA Tarix İnstitutu, aparıcı elmi işçi
E-mail: alimirzoev.60@mail.ru

URMIYA HÖVZƏSİNDƏ İSTEHSAL TƏSƏRRÜFATININ İLK MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: qədim Azərbaycan, arxeologiya, keramika məmulatı, Urmiya hövzəsi, eneolit mədəniyyətləri.

Ключевые слова: древний Азербайджан, археология, керамика, Приур-мийская зона, энеолитические культуры.

Key words: ancient Azerbaijan, archaeology, Urmia basin, ceramic, cultures of chalcolit.

Urmiya hövzəsi Cənubi Qafqazla birgə e.ə. VI-IV minilliklərdə bənzər mədəniyyətlərlə təmsil olunmuşdur. Araz çayı hər iki regionu, cənuba doğru uzanan Zaqros silsiləsi Urmiya hövzəsini Mesopotamiyadan, Dəclə isə Anadolu dağlıq yaylasından təbii baryer kimi ayırsa da, fərqli mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrinə maneə ola bilmədi. İbtidai insanın ilk yaşayış yerlərinə yaxınlıq Urmiya hövzəsi sakinlərinin bu geniş coğrafiyada gedən inteqrasiya proseslərinə qoşulmasına ciddi təsir göstərdi. Aparılan çoxillik arxeoloji araşdırmalar nəticəsində müəyyən olundu ki, mezolt dövründə qonşuluqdakı dağlıq ərazilərin mağaralarına sığınanların həyatında düzən Urmiya hövzəsinə enmələri həlledici amil oldu. Urmiya gölündən 21 km şimalda yerləşən Tamtama mağara-düşərgəsi Mustye dövrünün mühüm abidəsi olaraq qalır. Mağarada paleolit çöküntülərinin ümumi qalınlığı 2,5 metrdir. Buradan 29 ədəd daş əmək alətləri, xeyli sayda öküz, maral və at sümükləri və neandertal tipli insanın bud sümüyünün qırığı aşkar olunub [1].

Hesab olunur ki, e.ə. VI minilliyin başlanğıcında iqlimin isinməsi ilə əlaqədar Mərkəzi Zaqrosun dağətəyi yamaclarında həyatlarını mövsümi yaylaq təsərrüfatı ilə keçirən maldarlar yeni otlaqlar axtarışı ilə tədricən sığındıqları mağaraları və müvəqqəti yaşayış yerlərini tərk edərək aran yerlərə yayılmağa başlayırlar. Əhalinin bir qismi şərqi, Dəclə boyu uzanan vadilərə, digəri cənuba – Suziana ovalığına (indiki Xuzistana), başqa bir qrupu da şimala – Solduz-Uşnu vadisinə, yəni əkin üçün yararlı münbit torpaqlara üz tuturlar. Miqrantlar özləri ilə gətirdikləri texniki nailiyyətləri yeni vətənlərində kor-koranə təkrarlamadılar, təbii şəraitin imkanları hesabına daha mütərəqqi innovasiyalarla zənginləşdirdilər. Solduz-Uşnu vadisində ilk sakinlərin təsərrüfatının modelini bərpa etməyə təşəbbüs göstərən ABŞ arxeoloqları müəyyənləşdirdilər ki, onların ilkin vətəni Mərkəzi Zaqrosdakı (bunlara bəzən Kermanşah qrupu abidələri deyilir) Gəncdərə, Təpə Asiab, Təpə Quran, və Təpə Sarab kimi neolit düşərgələr olmuşdur [2, pp.229-234]. Bu bölgə ev təsərrüfatının meydana gəldiyi, mədəni bitkilərin və xırdabuynuzlu heyvanların evcilləşdirildiyi ilk mərkəz-

lərdən hesab olunur. Müvəqqəti yaşayış yerlərindən olan Gəncdərənin ən qədim mədəni təbəqəsinin radiokarbon (C_{14}) analizinin nəticələrinə görə e.ə. 8450 ± 150 ilə aid olduğu müəyyənənmiş. Dulusçuluğun ilk nümunələrinin meydana gəldiyi növbəti mədəni təbəqədən (e.ə. VII minillik) ağ məhlulla süvanmış kərpic tikilinin qalıqları və çaxmaqdaşdan hazırlanmış kəsici alətlər tapılıb [3, pp. 55-62].

Gildən qabların, dəvəgözüdən kəsici alətlərin hazırlanması, yemək qablarının mərmərdən yonulması texnologiyasının sirlərini ilk dəfə Təpə-Quranın sakinləri kəşf edirlər. Hesab olunur ki, Şimali Mesopotamiyanın iri neolit məskənlərindən olan Carmonun (Kərkükdən şərqdə) ilk sakinləri e.ə. VII minilliyin ikinci yarısında Mərkəzi Zaqrosdan, əsasən də Hulaylan vadisindəki Təpə-Qurandan köç edən maldarlar olmuşlar [4]. Yaylaq-qışlaq maldarlığının aparıcı sahə olduğu o vaxtlarda bu bölgədə əhalinin mövsümi yerdəyişmələri adi hal idi; Carmo mədəniyyəti üçün səciyyəvi əlamətlərin Kermanşahla Urmiya gölü arasındakı ərazilərə səpələnənlərin məişətində də nəzərə çarpması bununla izah olunmalıdır. Lakin dinc şəraitdə baş verən əhali yerdəyişmələri bəzən hərbi qarşıdurmalarla müşayiət olunurdu. Məsələn, bəzi cəhətlərinə görə Carmo mədəniyyəti ilə bənzərliyi olan Təpə Sarabda yanğın əlamətləri olan gil məhlulla süvanmış primitiv kərpic tikililərin qalıqları aşkar olunub, termik emaldan keçməyən və günəş altında qurudulan saman qarışıqlı saxsı qablar bəsit formaları ilə seçilir. Radiokarbon analizi Təpə-Sarabın ən qədim təbəqəsinin e.ə. 6250-5850-ci illər arasında tarixləndiyini üzə çıxartdı. Buranın sakinləri keçini əhliləşdirməyi bacarsalar da, mədəni bitkilərin becərilməsi ilə məşgul olmurdular, hazırladıqları monoxrom və bəsit naxışlı saxsı qablar süd məhsullarının saxlanması üçün istifadə olunurdu [5].

Sadalanən neolit məskənlərində aparılan qazıntılar zamanı daşdan və gildən düzəldilmiş şar, silindr, disk, konus və digər formalarda xırda fiqurlar aşkar olunmuşdur. Ehtimal olunur ki, bu fiqurlardan qəbilələrarası əmtəə mübadiləsi zamanı istifadə olunurdu. Onların bir qismi ədədləri, digərləri isə konkret ərzaq məhsullarını bildirirdi [6, p.33]. Deməli, əmək məhsuldarlığının artması hesabına insanlar gündəlik tələbatlarından artıq izafi məhsul əldə etməyə nail olmuşlar.

Beləliklə, təqribən 11 min il əvvəl Mərkəzi Zaqros qəbilələrinin gündəlik həyatında mütərəqqi dəyişiklərə səbəb olan əlamətdar hadisənin – ingilis arxeoloqu Qordon Çayldın “Neolit inqilabı” adlandırdığı tarixi prosesin başlanğıcı qoyulur. Nəqli quruluş mərhələsinə qədəm qoyan qəbilələrin həyatında təbiətin verdiyi hazır nemətlərin mənimsənilməsindən istehsal təsərrüfatına keçid baş verir. Bu keçidi mümkün edən başlıca amil təbiətdə və iqlimdə baş vermiş dəyişikliklə bağlı idi. “Neolit inqilabı”nın birinci mərhələsində bu coğrafiyanın sakinləri vəhşi heyvanları əhliləşdirməklə uzaq məsafələr qət etmədən, ev şəraitində proteinə olan tələbatlarını ödəməyə başladılar [7]. Protein qaynağı olan heyvanları vəhşi təbiətdən ayıraraq, evcilləşdirmək üçün aşağıdakı 3 amilin vacibliyini kəşf etdilər:

1. Əhliləşdiriləcək heyvan otobur (otla qidalanan) olmalıdır, əks halda nə vaxtsa sahibini də yeyə bilər, çünki onların genində aqressivlik olur.

2. Əhliləşdiriləcək heyvan sosial varlıq (yəni sürü halında yaşayan) olmalıdır.

3. Əhliləşdiriləcək heyvan sürətli (qaçağan) olmamalıdır, əks halda nəzarətdən yayına bilər.

Artıq ilk mərhələdə insan əhliləşdirdiyi heyvanların nəinki ətindən, eləcə də südündən, yunundan, dərisindən və sümüklərindən də yararlanmağın faydalarını kəşf etdi.

“Neolit inqilabı”nın ikinci mərhələsində qidaya yararlı dənli bitkinin (arpanın) becərilməsinin üsulu kəşf olundu. Hansı bitkinin becərilməsini insana təbiət işarə etdi. Bunun ən qədim örnəyi Urfa vilayətindəki Göbəkkitəpə yaxınlığında arxeoloji faktla sübuta yetirilib və müəyyən olunub ki, mutasiya nəticəsində yabanı buğdanın (*triticum beoticum* və ya *triticum monococum*) genomunda baş verən dəyişikliklə əlaqədar pərinç (*triticum dicocum*) meydana gəlmişdir. İlk çörək bu bitkinin dənələrindən alınan undan bişirilib. Təxminən həmin dövrdə arpanın mədəni növü də (*hordeum sativum*) becərilməyə başlayır.

Beləliklə, gündəlik ərzaq tələbatını təmin etmək üçün bir yerdən başqa yerə köçmək məcburiyyətində olan əcdadlarımız yeni məşğuliyyət sahələrində çalışmağa üstünlük verdilər, oturaq həyat tərzinə keçib maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmaqla maddi nemətlərin lokal ərazidə istehsalına nail oldular. Ərzaq bolluğunu təmin etmək üçün köhnə əmək vərdislərindən tədricən yeni istehsal münasibətlərinə keçid baş verirdi. Əməyin səmərəliliyini artırmaq üçün əmək alətləri təkmilləşdirilir, texnoloji çevriliş nəticəsində yeni istehsal sahələri və təsərrüfat ukladları yaradılırdı. Əmək məhsuldarlığına daha bir kəşfin sayəsində nail olundu. Məlumdur ki, orta əmək qabiliyyətli insan fiziki imkanları hesabına yaratdığı 75 vat enerji ilə nəinki özünün gündəlik ərzağa olan tələbatını təmin edə bilər, arabir kənar işlərlə də məşğul olmağa imkan tapırdı. Təxminən e.ə. IV minilliyin ortalarında insan adı müşahidələri nəticəsində (məsələn, tanrının şərəfinə kəsilən qurban zamanı öküzü bir neçə adamın ram etməsi) əhliləşdirdiyi bəzi heyvanların əzələ gücünün onun özündən xeyli dərəcədə yüksək olduğunu kəşf etdi və bu heyvanları istehsal prosesinə qoşdu. Bəlkə də qayalardakı öküz təsvirləri maddi nemətlərin istehsalı prosesində iştirak edən heyvanın əməyinə verilən qiymət kimi dəyərləndirilməlidir. Heyvanlardan qoşqu məqsədi ilə istifadə olunması “Enerji inqilabı” adlana bilər.

İzafi məhsulun əldə olunması ilə daha 3 problemin həllinə zərurət yarandı.

1. İzafi ərzaq məhsulunun quraqlıq və qıtlıq zamanlara qədər istifadə müddətinin uzadılmasını təmin etmək üçün öncə təbii imkanlardan (quru və rütubətsiz yerlərdə mühafizəsi) istifadə etməklə yanaşı, texnoloji üsullar da (xüsusi quyuların qazılması, hava filtrasiyası ilə təmin olunan ambarların tikilməsi, iri ölçülü daş və saxsı qabların hazırlanması və s.) tətbiq olunmağa başlayır.

2. İzafi məhsulu talandan və qəsbdən qorumaq üçün icmanın kifayət qədər hərbi potensialı və inzibati mexanizmləri olmalıdır. Bu vasitələrin hər ikisi də texniki (müdafiə və istehkam qurğularının tikilməsi, silahların təkmilləşdirilməsi, daha effektiv silah növlərinin yaradılması) texnoloji (kütləvi təsərrüfat işlərinin təşkili, gəlirin və çıxarın uçota alınması) innovasiyalarla həll olunurdu.

3. İri ailələrdən təşkil olunmuş icmaların təsərrüfat həyatı getdikcə təbii amillərin (iqlim və relyef xüsusiyyətləri) asılılığından qurtulub, ictimai münasibətlərlə tənzimlənməyə başlayır. Lakin məhdud ərazini paylaşan və eyni təsərrüfat ukladı ilə yaşayan eyni adlı məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşdıqlarından rəqabət münasibətləri ifrat dərəcədə artır, hətta ara-sıra hərbi konfliktlərə səbəb olurdu. Neolit mərhələsini uğurla başa vuran icmalar yaşam tərzini, təsərrüfat ukladını dəyişmədən hərbi konfliktlərdən yayınmanın yolunu tapdılar. Yaşadığı coğrafiyadan kənara çıxmaqla və mühüm ticarət yolları üzərində koloniyalar yaratmaqla:

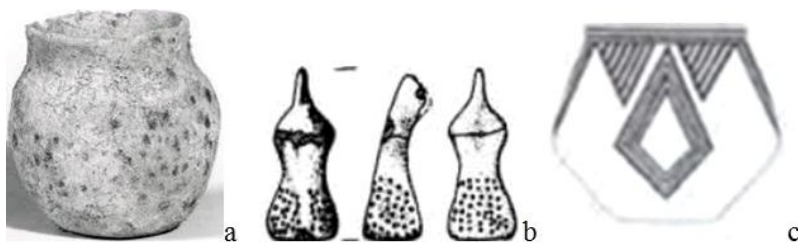
a) məsul yığımı mövsümləri arasında əldə qalan izafi məhsulun ehtiyac duyulan ekzotik xammal və məhsullara sərfəli şərtlərlə mübadiləsini,

b) təbii sərvətlərdən birgə istifadə məqsədi ilə qonşularla kooperasiya səviyyəsində iş birliyinin qurulmasını və bununla da dinc yanaşı yaşamanı təmin etdilər.

Neolitin orta çağında Mərkəzi Zaqrosda bu problemlərin həllini başa vuran bəzi qəbilələr yaşadıkları lokal mühiti tərk edib qruplar halında tədricən Urmiya hövzəsinə yayılırlar. Özləri ilə gətirdikləri təsərrüfatçılıq bacarıqlarını yeni vətənlərində ilk dəfə Sulduz düzündəki Hacı - Firuztəpədə (Həsənlidən 1,5 km cənubda) tətbiq etməyə başlayırlar [2, pp.230-233]. Ən qədim təbəqənin radiokarbon analizinin nəticələri (e.ə. 5537-ci il) e.ə. VI əsrin ortalarından başlayaraq bu yaşayış məskənində oturaq həyat keçirən ailə təsərrüfatlarının olduğunu göstərir. Hacı - Firuztəpənin ən qədim mədəni təbəqəsindən tapılmış az saylı keramika nümunələri hazırlanma texnologiyası, naxışsız olması və forma sadəliyi ilə seçilir; buraya qısa boğazlı kuzələr, divarları qalın dolçalar, yastı və ağır nimçələr daxildir (bax: şəkil №1a). Həmin təbəqədən qadın heykəlcikləri də tapılıb (bax: şəkil №1b).

Bu təbəqədən tapılan maddi mədəniyyət nümunələrinin tipoloji müqayisəsi Təpə Sarab və Carmo ilə yaxınlığı üzə çıxarıb ki, bu da abidənin neolit dövrünün sonlarından məskunlaşdığını söyləməyə əsas verir. Bu baxımdan Hacı - Firuztəpəni haqlı olaraq Urmiya hövzəsində istehsal təsərrüfatının meydana gəldiyi ən qədim mərkəz hesab edirlər.

Hacı - Firuztəpənin ikinci mədəni təbəqəsindən aşkarlanan maddi nümunələrin radiokarbon analizinin nəticələri iki yaxın tarix göstərib: e.ə. 5184±82 və e.ə.5297±71. Keramika məmulatı növbəti 250 il müddətində bütünlüklə Urmiya hövzəsinin eneolit mərhələsi üçün başlıca müəyyənləşdirici artefakt olduğundan təqdim olunan məqalədə əsas diqqəti onlara ayırmışıq.

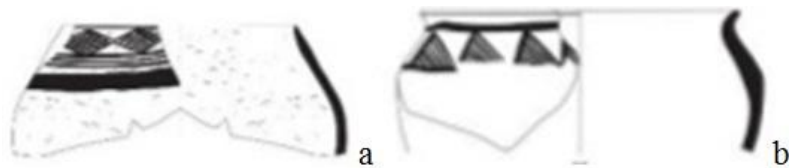
Şəkil №1. Hacı - Firuztəpənin eneolit dövrü artefaktları.

Əsasən sarı-qəhvəyi rənglərin üstünlük təşkil etdiyi saxsı qabların hazırlanmasında samandan geniş istifadə olunub; ikinci qədim təbəqədən boyalı qablar da aşkara çıxarılıb. Daşdan, alebastrdan və sümükdən hazırlanmış əşyalar Təpə Sarabdan tapılanlarla eynilik təşkil edir. Saman qarışıqlı kərpicdən hörülmüş düzbucaqlı tikililərin döşəməsi, Hacı - Firuztəpədə olduğu kimi, əhəng daşı ilə döşənilib.

Hacı - Firuztəpənin eneolit dövrünün (və ya xalkolit; mis-daş dövrü) ikinci qədim təbəqəsindən aşkara çıxarılmış məzarlarda mərhumlara zəngin avadanlıqla (daş muncuqlar, ilbiz çanaqları, qaban dişləri, daş silahlar və əmək alətləri) birgə dəfn olduğu müəyyən olmuşdur. Bütün bunlar əhalinin müəyyən dini etiqadlarla bağlılığını təsdiqləyir. Aşkarlanan gil qablar estetik zövq baxımından diqqəti cəlb edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı ambar təyinatlı tikilinin döşəməsinə basdırılmış halda hər biri 9 litr tutumlu 6 ədəd saxsı qablar aşkar olunmuş və daş vannanın içində üzüm sirkəsinin əlamətləri müəyyən olunmuşdur; çaxırın konservasiyasını təmin etmək üçün ağac qətranından istifadə olunub. Bu bəşər tarixində çaxır istehsalına dair ən qədim tapıntı hesab olunur [8, pp.2954, 2967; 9, pp.67, 69].

Bəzi artefaktlar Mesopotamiyanın Eneolit dövrü mədəniyyətinin buralara qədər yayıldığını göstərir. Hacı - Firuztəpə yaşayış yerində yanğın izlərinin qeydə alınması buranın hərbi əməliyyatlar nəticəsində dağıldığına işarə edir. Qazılan 3 kollektiv məzarda ümumilikdə 28 mərhumin sümükləri (onların üzərinə həyat rəmzi olan qırmızı oxra səpilib), dekorsuz saxsı qabların fragmentləri, kobud hazırlanmış qadın heykəlcikləri, bir neçə pardaxlanmış pazvari baltalar və çaxmaqdaşdan hazırlanmış nizə ucluqları, ən əsası, mübadilə zamanı əmtəələrin növünü və miqdarını ifadə edən sferik və konus formalı tokenslər aşkar olunmuşdur [10, c.74; 11, p.42-43].

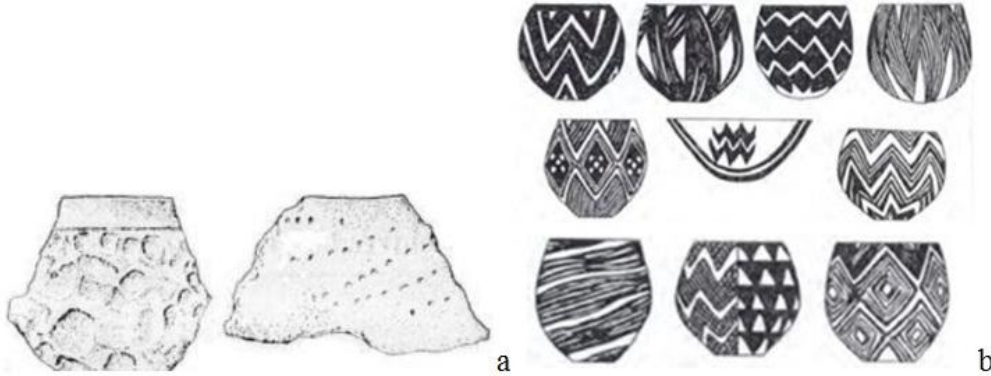
Eneolit dövründə, əsasən Mərkəzi Zaqrosdakı maldar qəbilələrin miqrasiyası hesabına Urmiya hövzəsinin intensiv məskunlaşması müşahidə olunur [12]. O dövrün məskənlərindən biri İran arxeoloqları tərəfindən Dəvəgözdə (Xoy yaxınlığında) aşkara çıxarılıb [13]. Abidə eneolit dövrünün ilk dekorlu keramikası ilə tanınır (bax: şəkil №2).

Şəkil №2

Eneolit dövrünün üzünəməxsusluğu ilə seçilən ən mühüm abidəsi Sulduz vadisində yerləşən Dəlmətəpə (Həsənliyədən 5 km cənub-qərbdə) hesab olunur. Burada kiçik otaqlardan ibarət olan evlərin mərkəzində ocağ və həyətidə ərzaq saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş quyular aşkara çıxarılmışdır. Ən qədim keramikası boyasız və naxışsızdır (bax: şəkil №3a) və onların bənzərləri Hassun mədəniyyətinin yayıldığı yerlərdə də tapılıb. Dəlmətəpədən Şimali Mesopotamiyanın Xələf mədəniyyətinin eneolit təbəqəsi üçün səciyyəvi olan basma naxışlarla bəzədilmiş səthə malik saxsı qabların fragmentləri aşkara çıxarılıb;

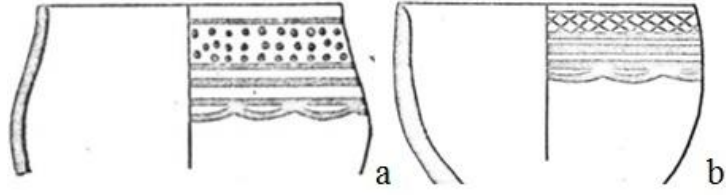
lakin Xələf keramikasından fərqli olaraq Dəlmətəpənin saxsı qablarında «tekstil» dekoru aparıcı motiv olaraq qabın bütün səthini əhatə edir və digər ornament növləri ilə (məsələn, dairə, xaç və s.) kombinə olunmur (bax: şəkil №3b).

Şəkil №3. Dəlmətəpənin eneolit dövrü naxışsız və “tekstil” dekorlu keramikası

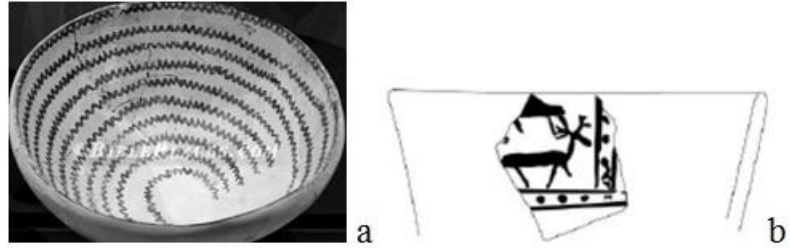
Termik emaldan keçmədiyindən asanlıqla dağılan qəhvəyi fonlu saxsı qabların üzərinə al qırmızı və qara rənglərlə dalgavari xətlər, üçbucaq, romb kimi həndəsi fiqurlar təsvir olunub və bu naxışların mayeni və səbət toxunmasını immitasiya etdiyi güman edilir. Bunlarla yanaşı, monoxrom qablar da tapılıb. Saxsı qablar radiokarbon analizinə əsasən e.ə. 4036±87 illə tarixlənir [12, pp.111-127; 9, pp.73, 79, 104; 8, p.2967: 10, c.72-73]. Dəlmətəpənin “tekstil” naxışlı eneolit qabları Hacı Firuztəpədən (bax: şəkil №1c), Təbriz ətrafı məskənlərdən (Bəsməncan və Bostanabaddan), Mərənd ətrafı yaşayış yerlərindən (Kültəpə, Təzəkənd və Livardan) də tapılıb. Mərənd yaxınlığındakı Təpə Parpandan aşkarlanan saxsı qab nümunələri Naxçıvan və Yanıqtəpə materialı ilə eynilik təşkil edir [14, ss.19, 23, 33, 38-39]. Dəlmətəpə keramikasının cənubda Xürrəməbada qədər yayıldığı təsdiq olunub. Dəlmətəpədə cəhrə kələfbəndinin və ağırlıq daşları nümunələrinin tapılması toxuculuğun mövcudluğuna işarə edir. Spesifik dekorativ əlamətləri Dəlmətəpə keramika məmulatının yerli mənşəli olduğunu söyləməyə əsas verir. Görünür, artıq eneolit dövründə Urmiya hövzəsində iki fərqli etnik qruplar qarşılıqlı əlaqələr şəraitində fəaliyyət göstərirdi.

Ubeyd mədəniyyətinin şimal qolunun bəzi elementləri Pişdəlitəpədə (Urmiya gölündən cənubda) qeydə alınıb [15, c.121-122; 16, c.255]. Buranın ən qədim keramikası Hacı - Firuzdakılar kimi boyalı həndəsi naxışlarla bəzədilib, lakin qabların çoxunun səthinə qabartma üsulla dairələr həkk olunduğundan orijinallığı ilə seçilir (bax: şəkil №4). Bu baxımdan Ubeyd mədəniyyətinin şimal qolunun digər abidələrindəki (Təpə-Gavr, Təll-Talat) keramika ilə eynilik təşkil edir [17, pp.19-28; 8, pp.2956, 2967, figs.1025, 1026]. Maraqlıdır ki, Ubeyd mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan keramika məmulatı Dəlmətəpə keramikasının yayıldığı yerlərdə qeydə alınmayıb.

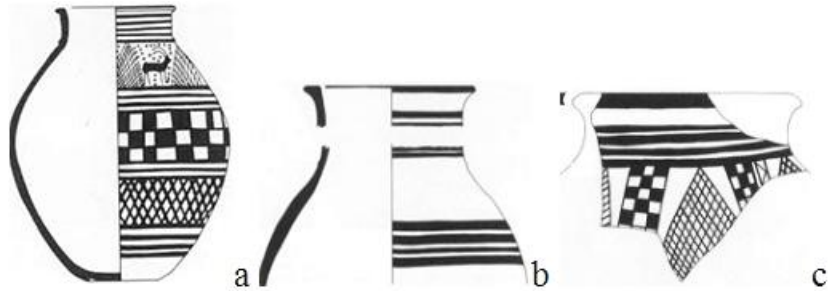
Şəkil №4. Pişdəlitəpə keramikası

Pişdəlitəpədən tapılan saxsı qablar üçün sarı-qəhvəyi fon üzərinə qara və ya tünd qəhvəyi rənglərlə çəkilmiş dekorlar xarakterikdir. Ümumiyyətlə, Ubeyd tipli qablar eneolit dövrü Urmiya hövzəsi abidələrində geniş təmsil olunub. Onların ilk nümunələri 1948-ci ildə ingilis arxeoloqu T.Barton-Braunun Göytəpədə (Urmiya şəhəri yaxınlığında) qazıntıları zamanı “N” və “M” təbəqələrindən digər artefaktlarla (möhrə divarın qalıqları, kömürlənmiş arpa dənələri, gildən düzəldilmiş sapand daşları və ev heyvanlarının fiqurları, sümükdən, çaxmaqdaşdan və dəvəgözdən hazırlanmış kəsici alətlər, mic bıçağın fraqmenti və s.) birgə tapılmışdır [18, c.130-132, табл. XXIX, XLI-XLIII; bax: şəkil №5].

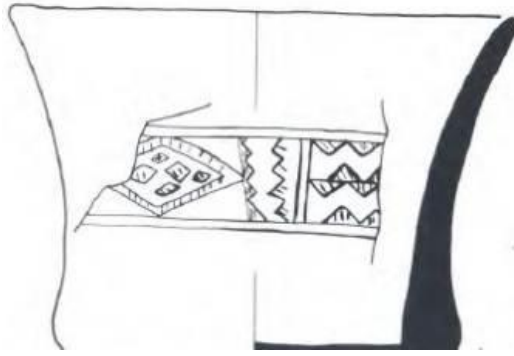
Şəkil №5. Göytəpə keramikası

Bənzər keramika nümunələri Dinhetəpədən də aşkara çıxarılıb (bax: şəkil №6).

Şəkil №6. Dinhetəpə keramikası.

Ötən əsrin 60-cı illərində ABŞ arxeoloqlarının bir qrupu Çarlz Barneyin rəhbərliyi ilə Yanıqtəpədə (Təbrizdən 32 km cənub-qərbdə) apardığı qazıntılar zamanı 9 təbəqə aşkara çıxarılmışdır [19]. Burada gil və alebstrdan hazırlanmış qablar (bax: şəkil №7), qolbaqlar və miniatur heykəllər tapılıb. Abidənin XV təbəqəsi ilə eneolit dövrü başa çatır.

Şəkil №7. Yanıqtəpənin eneolit dövrü qabı

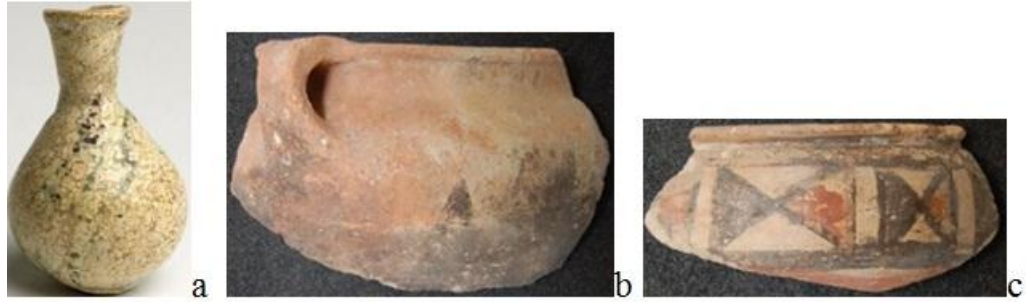
Cənubi Mesopotamiyanın Ubeyd mədəniyyətinin təsir zonasına düşənə qədər burada qırmızı rəngli eneolit dövrü keramikası aparıcı idi və uzun müddət istifadə olunmuşdu. Belə ki, bu yaşayış yerində eneolit dövrünün mədəni təbəqəsinin qalınlığı 9 m təşkil edir və artefaktların hazırlanma texnologiyası konservativliyi ilə seçilir. Daşdan düzəldilmiş əmək alətləri və həndəsi naxışlarla bəzədilmiş keramika məmulatı da aşkara çıxarılmışdır. Zəif bişirilmiş boyalı qab qırıqlarının bəziləri e.ə. V minilliyin birinci yarısı ilə tarixlənir; onlar Naxçıvandakı I Kültəpənin həmdövr keramikasına qətiyyən bənzəmir. Göytəpənin ilk sakinləri ixrac məqsədilə istehsal etdikləri qablara təsvirlər vururdular; qara rəngli qablar əvvəlki kimi əl ilə hazırlanırdı. Misdən müxtəlif bəzək əşyaları (üzük, muncuq) hazırlayırdılar [15, c.124]. Salmas vadisində Eneolit dövrünün bir abidəsi də Əhrəncantəpədə tapılıb [23].

1966-1969-cu illərdə ABŞ arxeoloqlarının Segirdan adlanan yerdəki (Urmiya gölündən cənub-şərqdə, Dinhətəpə yaxınlığında) təpələrdə qazıntıları zamanı turuncu və boz rəngli keramika nümunələri, mis bəzək əşyalarından ibarət məzarlar tapılmışdır. Tapıntılar Anadolunun şərqində (Arslantəpənin VII, VIA təbəqələri) və Qafqazda (Maykop, Leçinkay) qeydə alınmış erkən kurqan mədəniyyətinin nümunələri ilə eynilik təşkil edir. İran yaylasının digər yerlərində qeydə alınmayan bu tip kurqanlar şərti olaraq e.ə. 3500-3200-cü illərə aid edilir [21]. Bütövlükdə bu mərhələdə Urmiya gölü hövzəsində istehsal təsərrüfatı əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdiyindən sakinlər çiy kərpicdən tikilmiş evlərdə yaşayır, sənət sahələrindən daha çox dulusçuluqla məşğul olurdular. Boz, açıq qırmızı, tünd qəhvəyi rəngli və səthi cizgili təsvirlərlə bəzədilmiş keramika nümunələrinin mübadilə məqsədilə hazırlandığını ehtimal etmək olar.

Daş məmulatlardan metal alətlər istehsalına keçidin baş verdiyi və geniş ərazidə erkən əkinçilik mədəniyyətlərin yayılmağa başladığı bu dövrdə Urmiya hövzəsinin Göytəpə, Yanıqtəpə, Təzəkənd, Bəstam kimi eneolit məskənləri ilə Naxçıvanın həmdövr abidələri (I Kültəpə, Maxta, Ovçulartəpəsi, Ərəbyengicə, Sədərək, Xalac, Ovçulartəpəsi və s.) arasında bənzər əlamətlər üstünlük təşkil etməyə başlayır. Bu məskənlərdən yabanı və mədəni taxıl toxumları ilə yanaşı, qaramal sümüklərinin də tapılması sakinlərin oturaq həyata keçdiyini təsdiq edir.

Eneolit dövrünün yaşayış yerlərində müxtəlif mədəni təbəqələrin qeydə alınması onların uzun müddətli istifadəsindən xəbər verir. Xırda ailələrdən ibarət təsərrüfatlar yaranmağa başlayırdı. Təsərrüfat üçün əhəmiyyətli olan yardımçı tikililər də daxil olmaqla evlərin divarları gil ilə suvanır, əhənglə ağardılır və qırmızı oxra ilə həndəsi naxışlarla bəzədilirdi. Həmin dövrdə əkin sahələri genişlənir və yeni bitki növləri becərilirdi. Ev təsərrüfatlarında sənət sahələri – daş və sümük işləmə, toxuculuq və dulusçuluq inkişaf edirdi. Eneolit məskənlərində müxtəlif növ boyalı qabların tapılması qonşuluqdakı yad mədəniyyətlərlə olan mübadilə əlaqələrindən xəbər verir. Urmiya hövzəsindəki yaşayış yerlərində və Arazdan şimaldakı qədim məskənlərdə (Leylatəpə, Poylu, Soyuqbulaq, Böyük Kəsik və s.) Şimali Mesopotamiya və Şərqi Anadoludakı eneolit mədəniyyətlər üçün xarakterik olan saxsı qab nümunələrinin tapılması Mesopotamiyanın mədəni mərkəzləri ilə yaranan əlaqələrin bariz nümunəsidir [22].

Şahpur şəhərindən cənubda yerləşən Həftəvantəpədə Ç.Barney tərəfindən aparılan qazıntılarda VIII təbəqədən (eneolit son mərhələsi; e.ə. III minilliyin əvvəli) dalğavari xətlər, romb və üçbucaqlarla bəzədilmiş qablar tapılıb [23, pp.101-140; bax: şəkil №8].

Şəkil №8.Həftəvantəpənin eneolit keramikası

Ötən əsrin 60-70-ci illərində alman arxeoloqlarının apardığı qazıntılar göstərdi ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində Eneolit dövrünə aid ən qədim yaşayış məskənləri Urmiya gölü hövzəsində aşkara çıxarılıb və göldən şərqə doğru uzaqlaşdıqca nisbətən “cavan” məskənlərlə qarşılaşırıq. Görünür o dövrdə Urmiya ekoloji cəhətdən təmiz göl idi və insanlar onun nemətlərindən yararlanırdı. Meşkin, Xalxal və Ərdəbil rayonlarının ən qədim yaşayış məskənləri (Salavat, Namine, Suludərə, Şaqulidərə, Vaçalıq, Həsənzəmini, Ağaevlər və s.) isə orta tinc dövrü ilə tarixlənir [14, s.48-58, 70].

E.ə. III minilliyin başlanğıcında Şərqi Anadoluda və Naxçıvan bölgəsində məskunlaşan əhalinin müəyyən qrupunun, başqa sözlə, Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcılarının cənuba miqrasiyası Urmiya hövzəsinin ictimai-iqtisadi və etnik tarixində yeni mərhələ açdı. Özləri ilə tuncun emalı texnologiyasını gətirən gəlmələr nəinki hövzə sakinlərinin iqtisadiyyatında əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə ciddi təsir göstərdilər, həm də hərbi sahədə köklü dəyişikliyə töhfə verdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Singer R., Wymer J. A Hand-Ax from Northwest Iran: The Cuestion of Human Mowement between Africa and Asia in the Lower Paleolithic Periods / Views of the Past. The Hague, 1978, pp. 13-27.
2. Encyclopedia of prehistory. Vol. 8.South and Southwest Asia. (Edited by P.N.Peregrine and M.Ember). New Haven, Yale University Press, 2002. 417 p.
3. Smith P.E.L., Grepeau R. Fabrication, expérimentale de répliques d'un vase neolithique du site de Ganj Dareh, Iran: recherché texnologique // Paléorient, 1983, T. 9, №2, pp.55-62.
4. Alexandersen V., Bennike P., Jørgensen J.B., Nielsen O.V., Sellevold B. Human remains from the Neolothic Site tepe Guran, Luristan // Folk, 1981, Vol 23, pp. 185-195.
5. Henrickson E.F., McDonald M.M. Ceramic form and function: an ethnographic search and an archaeological application // American Anthrologist, 1983, Vol. 85, pp. 630-643.
6. Le Brun A., Vallat F. L'origine de l'écriture a Suse //Délégation Archéologique Francaise en Iran. Paris, 1978, T. 8. pp.11-53.
7. Hesse B. Slaughter Patterns and Domestication: The Beginnings of Pastoralism in Western Iran // Man, 1982, Vol. 17, pp. 403-417.
8. Dyson R.H. Early Cultures of Solduz, Azerbaijan // Asia Institute Book. Produced under the Direction of Jay Gluck by Meiyi Shobo / Tokyo, Yapan and Asia Institute books. Kobe, Yapan, 1967.
9. Henrickson E.F. An Updated Chronology of the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros Highlands, Western Iran // Iran, 1985, Vol. XXIII, pp. 63-108.
10. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. Москва, 1981.
11. Schmandt-Besserat D. The Earliest Precursor of Writing // Scientific America, 1978, Vol. 238, №6, pp.38-47.
12. Tala'i H. Pottery Evidence from Ahrendjan Tepe. A Neolithic Site in the Salmas Plain (Azerbaijan, Iran) // Archaologische Mitteilungen aus Iran. Neue Folge. Berlin,1983, Band 16, pp. 7-17.
13. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway from the Zagros to the Caucasus? Anatolia and Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic Site in NW Iran // Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 2017, Vol. 17, №1, pp.69-87.
14. Kroll S. Archäologische Fundplätze in Iranisch-Ost-Azerbaijan // Archäologische Mitteilungen aus Iran. Neue Folge. Berlin, 1984, Band 17.
15. Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. Москва, 1975
16. Джапаридзе О. На заре этнокультурной истории Кавказа. Тбилиси, 1989
17. Dyson R.H., Young T.C. The Solduz Valley, Iran: Pisdeli Tepe // Antiquity, 1960, Vol. 34, № 133, pp. 19-28.
18. Алиев И. История Мидии. Баку, 1960.
19. Burney C.A. The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962. Third Preliminary Report // Iraq, 1964, Vol. 26, pp. 54-61.

20. Edwards M.R. The Pottery of Haftavan VIB (Urmia ware) // Iran, 1981, Vol. XIX, pp. 101-140.
21. Трифонов В.А. Курганы Майкопского типа в северо-западном Иране / Судьба ученого. К 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Латынина. Государственный Эрмитаж. Санкт-Петербург, 2000, с. 244-262.
22. Müseyibli N. Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin öyrənilmə tarixi // Tarix İnstitutu. Elmi Əsərlər, 2010, 32-ci cild, s. 15-23.
23. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran, 1975, Vol. XIII, pp. 111-127.

Алимирзоев Аллахверди Нуси оглы

РАННИЙ ЭТАП ПРОИЗВОДЯЩЕЙ ЭКОНОМИКИ В ПРИУРМИЙСКОЙ ЗОНЕ

РЕЗЮМЕ

В результате археологических раскопок 60-х годов прошлого века в долине Солдуз-Ушну (южнее озера Урмия) исследователями Пенсильванского университета были выявлены поселения раннего периода производящей экономики. Считается, что первыми обитателями долины были кочующие пастухи, покинувшие свои временные стоянки в Гандж-Даре, Тепе-Асиаб, Тепе-Гуран, Тепе-Сараб в районе Керманшаха. Около середины VI тыс. до н.э. они основали неолитическое поселение Хаджи Фируз-тепе в 1,5 км южнее села Хасанлу (на южном берегу озера). К концу тысячелетия они научились вести коллективное хозяйство, вести счет с помощью фишек разных форм, усовершенствовали производство керамической посуды и что интересно, впервые в истории человечества изобрели технологию приготовления вина. Продолжение этой культуры наблюдается в Пишдели-тепе. Еще больший прогресс наблюдается в энеолитических слоях таких поселений, как Гей-тепе, Янык-тепе, Тезекенд, жители которых ограждали свои жилища оборонительными стенами и вели обмен с соседями. Раскопки в Далма-тепе (в 5 км юго-западнее Хасанлу) выявили совершенно иную энеолитическую культуру. Ее характерная посуда с имитирующим корзинное плетение орнаментом также была найдена намного юго-восточнее от озера.

В начале III тыс. до н.э. энеолитические культуры Приурмийской зоны подверглись сильному влиянию со стороны новой для этих мест Куро-Араксской культуры, положившей начало применению в повседневной жизни бронзы. Следы пожара на глинобитных и сырцовых кирпичных строениях, ядра для пращи, малочисленные бронзовые наконечники и кинжалы свидетельствуют о столкновениях с пришельцами. Установив в Приурмии свое господство носители Куро-Араксской культуры двинулись на юг, где их присутствие обнаружено в Луристане (Годин-тепе) и западнее Хамадана.

Alimirzayev Allahverdi Nusi

**EARLY STAGE OF THE MANUFACTURING ECONOMY
IN THE URMIA BASIN**

SUMMARY

As a result of archaeological excavations in the 1960s in the Solduz-Ushna valley (south of lake Urmia), researchers from the University of Pennsylvania identified settlements of the early era of the producing economy. It is believed that the first inhabitants of the valley were nomadic shepherds who left their temporary camps in Ganj-Dare, Tepe-Asiab, Tepe-Guran, Tepe-Sarab in the Kermanshah area. Around the middle of the 6th millennium BC they founded the Neolithic settlement of Hadji Firuz Tepe at 1.5 km south of Hasanlu (on the southern shore of the lake). By the end of the millennium they had learned how to organize a collective farm, using counters of various forms tokens, improved the production of ceramic dishes and, interestingly, for the first time in the history of mankind, invented the technology of wine making. Continuation of this culture is observed in Pishdeli Tepe. Even greater progress is observed in the eneolithic layers of the settlements of Geoy Tepe, Yanik Tepe, Tezekend, whose inhabitants sheltered their homes with defensive walls and exchanged with neighbors. Excavations in Dalma Tepe (5 km south-west of Hasanlu) revealed a completely different chalcolithic culture. Her characteristic dishes with an imitation carp weaving ornament were also found much southeast of the lake.

At the beginning of the III millennium BC the chalcolithic culture of the Urmia basin underwent the onset of a new Transcaucasian culture for these places, which initiated the use of bronze in everyday life. Traces of fire on adobe and raw brick buildings, yarn for sling and small bronze tips, daggers indicate clashes with aliens. Having established their dominance in Urmia basin, the bearers of the Transcaucasian culture moved to the south, where their presence was found in Luristan (Godin-tepe) and west of Hamadan.